

Recensies

Jonge, W. de, Bazelmans, J., Jager, D. de (eds.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument* (Utrecht: Matrijs, 2006, 504 blz., €49,95, ISBN 90 5345 291 5).

Al in de zestiende eeuw werden er op het latere landgoed Arentsburg in Voorburg stenen altaren met Latijnse inscripties aangetroffen. Misschien vonden er nu en dan kleine opgravingen plaats, waarbij opnieuw Romeinse objecten werden opgedolven en bestond er mede daardoor het vermoeden dat hier iets groots te vinden zou zijn. Pas in 1827 begon de Leidse hoogleraar Caspar Reuvens grootschalige onderzoeken waarover hij rapporten publiceerde in de *Staatscourant* en schitterende dagboeken en tekeningen naliet (nu Rijksmuseum van Oudheden, Leiden). Zelf mocht ik die boeken begin jaren tachtig in het kader van een onderzoek naar Romeinse wandschilderingen bestuderen en ik las zijn precieze observaties met stijgende bewondering. Vervolgens kennen we een reeks opgravingscampagnes van de eveneens Leidse hoogleraar J. H. Holwerda tussen 1908 en 1913.

Het is een gelukkige zaak geweest dat in de late twintigste eeuw eindelijk de gelegenheid werd geschapen, mede op basis van jarenlange nauwkeurige observaties van amateur-archeologen, grootschalig veldonderzoek te verrichten. Reuvens was ervan uitgegaan dat de indrukwekkende resten van muurwerk (in Nederland een zeldzaamheid, omdat steen in de middeleeuwen en later werd uitgebroken en hergebruikt, zodat bij uitstek Romeinse plaatsen als Nijmegen en Maastricht nauwelijks monumentale antieke ruïnes hebben) behoorden tot een plaats die van de Tabula Peutingeriana bekend was onder de naam Forum Hadriani. Hieruit blijkt dat de genoemde keizer in de vroege tweede eeuw aan de nu Zuid-Hollandse kust een plaats nieuw heeft gesticht of, indien bestaand, omgedoopt en juridisch opgewaardeerd met bepaalde rechten. Reuvens had het bij het rechte eind en het is dan ook merkwaardig dat Holwerda deze interpretatie omverhaalde en, zonder goede aanwijzingen te hebben, een vlootbasis veronderstelde. Nu is het idee van een stadje algemeen aanvaard. In onze streken is dat overigens bijzonder, omdat de niet-Romeinen volstrekt niet in stedelijke nederzettingen leefden. Wat er aan steden was, was Romeins, te beginnen met het genoemde Nijmegen. Langs de noordgrens van het Romeinse Rijk, gevormd door de Rijn en eindigend bij Katwijk in de tweede eeuw, waren verder vooral militaire nederzettingen, bewaakt door Romeinen en uit personen uit andere streken samengestelde hulptroepen.

Uit het onderzoek blijkt dat al in de eerste eeuw na Christus een kleine nederzetting ter plaatse moet hebben bestaan, die mogelijk in verband met Hadrianus' activiteiten in het noordwesten van het Rijk (men denke ook aan de Muur van Hadrianus in Engeland) is uitgegroeid tot een handelscentrum. Vooral gedurende de tweede eeuw heeft het gefloreerd. Het was ingedeeld volgens een soort schaakbordpatroon, met regelmatig gevormde huizenblokken. De omvang en het aantal bewoners zijn onbekend. Het is vermoedelijk

aan zijn einde gekomen in de loop van de derde eeuw, toen de grenzen geteisterd werden door invallende groepen van buiten.

Het omvangrijke, zeer fraai uitgegeven boek bevat bijdragen van een groot aantal medewerkers aan de laatste opgravingen en specialisten die zijn gevraagd om hun specifieke kennis om bijzondere objecten te beoordelen. Het werk is geen opgravingsverslag en/of documentatie van de belangrijkste gegevens en vondsten, maar combineert hoofdstukken over die opgravingen en hun geschiedenis met teksten aangaande de geschiedenis van de plaats, de naam van de inheemse bewoners (Cananefaten, Canninefaten, Cannanefaten...) en stukken over het onderzoek en over speciale vondsten. De laatste hoofdstukken zijn gewijd aan de bewoners van de betreffende terreinen in de laatste twee eeuwen en zijn vooral voer voor de Voorburgers zelf. Misschien is het om die wisselende invalshoek dat ik enige aarzelingen heb over dit boek: de vakman vindt vaak nét niet wat hij zoekt, voor de leek lijkt de tekst mij vaak te uitvoerig en te gedetailleerd. Er zijn overigens veel herhalingen en er had meer met kruisverwijzingen kunnen worden gewerkt, waardoor het geheel compacter was geworden. Wat die vakman betreft: het is niet meer van deze tijd om exposés over opgravingen te voorzien van honderden tekeningen van scherven en potten en pannen, maar nu blijft het materiaal te veel buiten schot, tenzij het om de mooie, hele en fotogenieke stukken gaat. In het hoofdstuk over inscripties bijvoorbeeld worden de vier stenen altaartjes besproken die al in de zestiende eeuw bekend waren, terwijl de talloze andere teksten (voornamelijk stempels op dakpannen) zijn weggelaten. Zeker, die komen dan wel verstrooid door de tekst voor, maar hadden in dit verband moeten worden uitgelicht. Bij de mooie bronzen beelden en beeldjes die we vinden in de hoofdstukken 25 en 26, vraag ik me af of dit nu alle bronsmateriaal is of niet. En zo is dat vaak het geval.

Het is een kwestie van smaak, maar de lief ogende reconstructietekeningen van landschap en nederzetting, met rokende schoorstenen onder een helder blauwe lucht, kunnen misleidend zijn. De mensen lopen er als Romein of als inheemse persoon, in militaire uitmonstering c.q. ruwe gewaden, tevreden bij... Er zijn zelfs enige hoofdstukken waarin een 'eigentijdse' beschrijving en een dag uit het leven van een naamloze bakker en zijn vrouw worden gegeven. Voor wie zijn die nu bestemd? Mijn laatste punt van kritiek is dat er geen samenvatting in het Engels of Duits is opgenomen. Ik denk dat de resultaten van het onderzoek ook buiten onze grenzen op belangstelling zouden kunnen rekenen. Helaas blijft zo — evenals in veel van de verplichte opgravingsverslagen van veldwerk door opgravingsbureaus — de provinciaal-Romeinse archeologie in de provinciale modder van Voorburg steken. En dat is jammer, gezien de fantastische gegevens die dit boek rijk is.

Eric M. Moormann

Bosma, K., Mekking, A. J. J., Ottenheim, K. A. (eds.), *Bouwen in Nederland 600-2000* (Zwolle, Amsterdam: Waanders, Prins Bernhard

cultuurfonds, 2007, 688 blz., €32,95, ISBN 978 90 400 8927 5).

Een diepgravende en leesbare interpretatie geven van veertienhonderd jaar bouwen in en aan Nederland, in zevenhonderd bladzijden tekst en illustraties, kan dat? *Bouwen in Nederland 600-2000* biedt een proeve van geschiedschrijving van verschillende typen van gebouwen, van plattegronden van stadsuitbreidingen en van de moderne kaart van Nederland. Dit boek is blijkens een mededeling van de redactie in het Voorwoord de opvolger van het driedelige *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst* onder redactie van F.A.J. Vermeulen uit 1928-1941 en van het tweedelige *Duizend Jaar Bouwen* van E.H. Ter Kuile, S.J. Fockema Andreae en R.C. Hekker uit 1948-1957.

Een heldere en logische ordening is het halve werk voor een encyclopedische geschiedenis van het bouwen. De eerste laag van die ordening is een indeling in vijf periodes: de vroege middeleeuwen (600-1100), de middeleeuwen (1100-1500), de periode van 1500 tot 1800, de negentiende eeuw en, tenslotte, de twintigste eeuw. De logica van deze indeling wordt gezocht in een combinatie van de toenemende complexiteit van artefacten (typen gebouwen, stadswijken en landschappen) en de daaruit voortspruitende specialisatie binnen het bouwbedrijf. In de vroege middeleeuwen was er sprake van een gering aantal typen gebouwen zoals kerken, kastelen en boerderijen. Deze artefacten werden voor uiteenlopende doeleinden gebruikt. Zo verbleven mensen en dieren nog heel lang onder één dak. De variatie in vormen, constructies en bouwmaterialen was betrekkelijk gering. Met de groei van het aantal typen gebouwen, zoals adellijke en burgerlijke woonhuizen, arbeiderswoningen, stadhuis, waag, visafslag en fabrieksgebouw, nam ook het aantal specialismen in de bouwkunde en de bouwkunst toe. Aan het eind van een lange weg in de tijd, die uitmondt in een waaier aan functies en typen, signaleren de auteurs in het heden weer een aanzet tot convergentie. De eenentwintigste eeuw is het tijdperk van multifunctionaliteit. De diversiteit aan vormen van ruimtegebruik is tegenwoordig dermate groot en de veranderingen gaan dermate snel, dat het niet langer lonend is om bouwwerken voor één bepaalde functie op te richten.

Bouwen in Nederland biedt zicht op de actuele stand van zaken in het vakgebied van de architectuurgeschiedenis in Nederland. Dat is inclusief de geschiedenis van de tuinarchitectuur en de stedenbouwkunde. Het markeert een omslag in dat vakgebied waar het betreft de afbakening van het object van onderzoek en het theoretische perspectief. Het centrale thema van de architectuurgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw was: het duiden van de ontwikkeling van de bouwkunst in stijlen. Denk maar aan romaans, gotisch of functionalistisch. De indeling in bouwstijlen vertoont verwantschap met de taxonomie van planten en dieren in de biologie. Een indeling van gebouwen aan de hand van functies past beter bij een tijd waarin efficiëntie en effectiviteit centrale waarden zijn. Een wisseling van perspectief binnen een wetenschap gaat vaak gepaard met conflicten. Biedt dat een verklaring voor de lange tijdsduur tussen het initiatief uit 1990 en de publicatie in 2007? Insiders weten dat de Nederlandse architectuurgeschiedenis verschillende bloedgroepen kent, vaak georganiseerd rond een leerstoel of een universitair onderzoeks-